

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

37

Muzeum Krakowa

Kraków 2019

Recenzenci zeszytu 37 / Reviewers of Volume 37

Michał Baczkowski (Uniwersytet Jagielloński), Anna Bednarek (Muzeum Krakowa), Małgorzata Perdeus-Białek (Menedżerowie Jutra MOFFIN; Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Biecuszek (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie), Marcin Biernat (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie), Czesław Brzoza (Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Bury (Muzeum Krakowa), Eugeniusz Duda (Muzeum Krakowa), Joanna Gellner (Muzeum Krakowa), Grażyna Kubica-Heller (Uniwersytet Jagielloński), Zofia Kaszowska (Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie), Dawid Keller (Muzeum Śląskie), Iwona Kęder (Muzeum Narodowe w Krakowie), Kamila Kłudkiewicz (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Waldemar Komorowski (Muzeum Narodowe w Krakowie), Tomasz Koziół (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Anna Kwiatek (Muzeum Krakowa), Elżbieta Lang (Muzeum Krakowa), Dorota Łuczak (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Katarzyna Maniak (Uniwersytet Jagielloński), Adam Mazur (Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu), Konrad Meus (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Ewa Orlińska-Mianowska (Muzeum Narodowe w Warszawie), Marianna Michałowska (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Wanda Mossakowska (Stowarzyszenie Historyków Fotografii), Mateusz Niemiec (Muzeum Krakowa), Zdzisław Noga (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Piotr Nowak (Politechnika Wrocławska), Zenon Piech (Uniwersytet Jagielloński), Daria Pilch (Muzeum Krakowa), Michał Pręgowski (Politechnika Warszawska), Andrzej Rybicki (Muzeum Fotografii w Krakowie), Jacek Salwiński (Muzeum Krakowa), Beata Biedrońska-Słota (Muzeum Narodowe w Krakowie), Dorota Majkowska-Szajer (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Wojciech Walanus (Uniwersytet Jagielloński), Marek Więcek (Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie), Michał Wiśniewski (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie)

Adiustacja / Copy editing: Anna Biedrzycka

Tłumaczenie na język angielski / Translation into English: Maria Piechaczek-Borkowska

Projekt graficzny / Graphic Design: Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Biblioteka Jagiellońska (BJ), Biblioteka Narodowa (BN), Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (IHS UAM), Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (IHS UJ), Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Muzeum Etnograficzne w Krakowie (MEK), Muzeum Fotografii w Krakowie (MuFo), Muzeum Krakowa (MK), Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Muzeum Narodowe w Warszawie (MNW), Muzeum Sztuki w Łodzi, Narodowe Archiwum Stanów Zjednoczonych w College Park; archiwa prywatne / private archives Jacka Szmuca, Bogdana Zimowskiego, Grzegorza Zygiera; oraz / and Katarzyna Bury, Elżbieta Firlet, Marcin Gulis, Oskar Hanusek, Uta Hanusek, Andrzej Janikowski, Tomasz Kalarus, Joanna Kunert, Anna Kwiatek, Andrzej Malik, Dorota Marta, Łukasz Michałak, Karina Niedzielska, Anna Olchawska, Daria Pilch, Daniel Podosek, Tomasz Sadko, Piotr Stefański, Henryk Świątek, Monika Topolska

ISSN 0137-3129

© Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, 2019

Wydawca / Publisher:

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Rynek Główny 35, 31-011 Kraków
www.mhk.pl

www.mhk.pl/krzysztofor

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa / The periodical originally comes out in paper

Printed in Poland

Nakład: 500 egz. / An edition of 500 copies

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting: Jacek Łucki

Druk / Print: Drukarnia Legra

Redaktor / Editor:

Michał Niezabitowski

współpraca przy zeszytcie 37 / collaboration on volume 37:

Ewa Gaczoł

Rada Naukowa / Scientific Council

Zdzisław Noga – przewodniczący / President (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Antoni Bartosz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Jacek Chrobaczyński (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Péter Farbaky (Budapesti Történeti Múzeum, Węgry), Jacek Gądecki (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie), Jacek Górski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Dariusz Kosiński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Krasny (Uniwersytet Jagielloński), Anna Niedźwiedz (Uniwersytet Jagielloński), Jacek Purchla (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie), Volker Rodekamp (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, RFN)

Komitet Redakcyjny / Editorial Committee

Marcin Baran, Monika Bednarek, Anna Biedrzycka (sekretarz / secretary), Elżbieta Firlet, Ewa Gaczoł, Piotr Hapanowicz, Zdzisław Noga, Waław Passowicz, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Andrzej Szoka, Maria Zientara

Fotograficzne judaika w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie

Informacje o autorce: historyczka i judaistka, kustosz w Dziale Dokumentacji Kontekstów Kulturowych Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie, <https://orcid.org/0000-0002-9999-4951>

Information about the author: historian and Judaic scholar, custodian at the Cultural Contexts Documentation Department of the Seweryn Udziela Ethnographic Museum in Kraków, <https://orcid.org/0000-0002-9999-4951>

Abstrakt: Fotografie o tematyce żydowskiej stanowią najliczniejszy zbiór judaików zgromadzonych w archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Do najstarszych i zarazem najcenniejszych należą te pochodzące z albumu prof. Izzydora Kopernickiego (1825–1891) *Types et costumes de la Pologne*. Jest to zespół 104 fotografii z okresu od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XIX wieku, przedstawiających ludność żydowską głównie z terenu Krakowa, Lwowa i Warszawy, ale zawiera także pojedyncze przykłady z mniejszych miejscowości dawnej Galicji Wschodniej. Ponad połowa wszystkich zdjęć typów żydowskich została wykonana przez krakowskich fotografów żydowskiego pochodzenia: Szymona Balicera (ok. 1824–1885) i Ignacego Kriegera (1817–1889). Z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku pochodzi 11 fotografii wykonanych przez Michała Greima (1828–1911), na których autor uwiecznił postaci Żydów podolskich.

Z początku XX wieku pochodzą fotografie Władysława Postawki (1883–1932) ukazujące żydowskich mieszkańców jego rodzinnych majątków w Świętokrzyskiem.

Na lata I wojny światowej datują się fotografie wykonane w ramach prac dokumentacyjnych Komisji Krajoznawczej, powołanej w 1916 roku w okupowanej Warszawie. Zasięg terytorialny uwiecznionych miejsc i postaci, z których wiele przedstawia ludność żydowską, to w znakomitej większości teren Kongresówki (wyjątkiem są fotografie z krakowskiego Kazimierza): Warszawa, Łódź, Łęczycza, Kutno, Łuków, Sandomierz, Biała Podlaska i inne.

Z okresu międzywojennego pochodzą dwa większe zespoły fotografii z początku lat trzydziestych XX wieku. Pierwszy z nich stanowią materiały Agencji Fotograficznej Światowid autorstwa Wilhelma Ze'eva Aleksandowicza,

przedstawiające widoki krakowskiego Kazimierza oraz wesele córki cadyka z Bobowej, Ben Ziona Halberstamma. Drugi to cykl portretowych fotografii Żydów z Myślenic, wykonanych w plenerze przez nieznanego fotografa.

Z czasów Holokaustu zachował się w zbiorach MEK zespół przejmujących fotografii ukazujących mieszkańców jednego z mniejszych gett na terenie Generalnego Gubernatorstwa (1940–1942).

Ponadto w archiwum MEK znajduje się szereg pojedynczych fotografii o tematyce żydowskiej, przedstawiających chociażby cmentarze czy synagogi, w większości już nieistniejące.

Jewish Photographs in the Collection of the Seweryn Udziela Ethnographic Museum in Kraków

Abstract: Photographs presenting Jewish subjects constitute the largest collection of Judaica within the archive of the Ethnographic Museum in Kraków. Among the oldest, and the most priceless of them, are those from the album of Prof. Izidor Kopernicki (1825–1891) titled *Types et costumes de la Pologne*. The set contains 104 photographs from the period spanning from the 1860s until the 1880s representing the Jewish population, mostly that of Kraków, Lwów, and Warsaw, but also the odd examples from a number of smaller towns of the former Eastern Galicia. Over a half of all the photographs portraying Jewish types were produced by two Kraków-based photographers of Jewish descent: Szymon Balicer (ca. 1824–1885), and Ignacy Krieger (1817–1889). Eleven photographs from the 1870s and the 1880s were produced by Michał Greim (1828–1911); in these images the author immortalized the figures of the Jews of Podolia.

Photographs by Władysław Postawka (1883–1932) dating from the beginning of the 20th century show the Jewish inhabitants of the author's family estates in the Świętokrzyskie region.

The photographs from the times of WWI were produced as part of the documentary works of the Tourist Commission which had been established in 1916 in German-occu-

pięć Warszawy. Zakres terytorialny miejsc i postaci uimmortalizowanych w tych fotografiach, z których wiele przedstawia Żydów, jest przede wszystkim terenem Kongresówki w Warszawie, Łodzi, Łęczycy, Kutno, Łukowa, Sandomierza, Białki Podlaskiej i innych, z wyjątkiem zdjęć wykonanych w Kazimierzu – żydowskiej dzielnicy w Krakowie.

Ważniejsze grupy zdjęć pochodzą z lat międzywojennych (początek lat 30.). Pierwszą grupę tworzą fotografie z Agencji Fotograficznej Światowid: zdjęcia Wilhelma Ze'eva Aleksandrowicza, przedstawiające widoki z Krakowskiej Kazimierza, jak również ślub córki drugiego Bobover Rebbe, Ben Zion Halberstama. Drugą grupę tworzą zdjęcia wykonanych na powietrzu portretów Żydów przez nieznaną osobę, przedstawiających Żydów z Myślenic.

Grupa dramatycznych zdjęć z okresu Holocaustu, przedstawiających mieszkańców jednego z mniejszych gett w Generalnym Gubernatorstwie (1940–1942) przetrwała w Muzeum Etnograficznym.

W Muzeum Archiwum zachowało się również wiele indywidualnych zdjęć przedstawiających różnorodnych Żydów, takich jak cmentarze i synagogi, z których wiele już nie istnieje.

Słowa kluczowe: Muzeum Etnograficzne w Krakowie, fotografia, Żydzi, judaika, typy ludzkie, etnografia, antropologia, wojna, Holocaust

Keywords: the Ethnographic Museum in Kraków, photography, Jews, Judaica, human types, ethnography, anthropology, the war, the Holocaust

Fotografie o tematyce żydowskiej znajdujące się w zbiorach Działu Dokumentacji Kontekstów Kulturowych Muzeum Etnograficznego w Krakowie (dalej Archiwum MEK)¹ to największy spośród wszystkich działów merytorycznych MEK zbiór judaików. Tę zasługę należy przypisać twórcy Muzeum, Sewerynowi Udzieli, który świadomy znaczenia tej metody dokumentacji rzeczywistości już w pierwszych *Sprawozdaniach* powołanego w 1911 roku Muzeum Etnograficznego pisał: „Najpożądanse są przedmioty naturalne, a gdy ich nie można dostarczyć, trzeba je zastąpić modelami, malowidłami, rysunkami i fotografiami. Do zbiorów muzealnych potrzebne są: 1. Modele, rysunki i fotografie kościołów, cerkwi i bóżnic drewnianych (...)”². Żydowska fotografia była od samego początku istotnym elementem budowania kolekcji fotograficznej jako całości, w odróżnie-

niu od żydowskich muzealiów. Mimo początkowych intencji i aspiracji twórców Muzeum, nie udało się muzealiów pozyskiwać w sposób programowy i systematyczny, a tym samym nie doszło nigdy do stworzenia ich reprezentatywnej kolekcji.

Choć zachowana dokumentacja dotycząca początku budowania kolekcji fotograficznej w MEK nie daje wyczerpującej odpowiedzi na pytanie o źródła jej pochodzenia i proveniencję poszczególnych obiektów, to jednak możemy przypuszczać, że zasadniczy trzon kolekcji powstał na bazie prywatnej kolekcji Udzieli, a także – a może przede wszystkim – jako efekt jego zaangażowania w prace Komisji Antropologicznej przy Akademii Umiejętności w Krakowie i możliwości pozyskania wybranych materiałów tej instytucji do nowo powstałego Muzeum, zgodnie z profilem jego działalności.

Z tą działalnością właśnie należy zapewne wiązać pochodzenie najstarszych i najcenniejszych zarazem zespołów fotograficznych w zbiorach Archiwum MEK³, w tym unikatowego albumu fotograficznego *Types et costumes de la Pologne*⁴ prof. Izzydora Kopernickiego (1825–1891). Był absolwentem medycyny na Uniwersytecie w Kijowie, gdzie po kilku latach spędzonych w wojsku objął w 1857 roku stanowisko prorektora anatomii. Z uwagi na zagrożenie, jakie niesła prowadzona przez niego działalność opozycyjna, zdecydował się w 1863 roku na wyjazd do Warszawy. Udział w powstaniu styczniowym doprowadził jednak do jego aresztowania. Z Ołomuńca przedostał się do Paryża, gdzie został słuchaczem wykładów z zakresu fizjonomii i antropologii. Kilka kolejnych lat (1864–1871) spędził w Bukareszcie, gdzie zasłużył się jako twórca Muzeum Anatomicznego przy Wydziale Lekarskim. Po powrocie do kraju osiadł ostatecznie w Krakowie. Na Uniwersytecie Jagiellońskim doktoryzował się w 1876 roku z medycyny, a dwa lata później uzyskał habilitację z antropologii. Dopiero kilka lat przed śmiercią, w 1886 roku, otrzymał wyczekaną nominację na płatnego tytularnego profesora nadzwyczajnego UJ⁵.

Kopernicki jako medyk poświęcił się antropologii (specjalizował się w kraniografii), którą jednak rozumiał znacznie szerzej niż zagadnienia z zakresu antropologii fizycznej. W swoich badaniach dotykał często zagadnień etnograficznych, którym z wielkim zaangażowaniem oddawał się przez ponad ćwierćwiecze. Kopernicki był członkiem Akademii Umiejętności, a w jej ramach inicjatorem i sekretarzem Komisji Antropologicznej. Stworzył i przez 14 lat redagował czasopismo „Zbiór Materiałów do Antropologii Krajowej” (1877–1891), w którym opublikował również wiele prac własnych.

¹ W artykule omówiono historyczne fotografie o tematyce żydowskiej pochodzące z okresu od lat sześćdziesiątych XIX w. do 1945 r.

² *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1911*. Kraków 1912, s. 4.

³ Omówienie wybranych fotografii żydowskich (album Izzydora Kopernickiego, fotografie Landeskundliche Kommission beim Generalgouvernement Warschau / Deutsches Ausland-Institut oraz zdjęcia Wilhelma Ze'eva Aleksandrowicza wykonane dla Agencji

Fotograficznej Światowid) ze zbiorów Archiwum MEK wraz z ich krytyczną analizą z perspektywy antropologii wizualnej: Kubiśca Grażyna: *Fotografia etnograficzna dokumentująca życie Żydów w Polsce*. „Etnografia Nowa” 2015–2016, nr 7–8, s. 257–321.

⁴ Nr inw. MEK/57357 (album nr 23).

⁵ *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. *PSB*): Kopernicki Izidor. Hasło oprac. Stefan Kieniewicz, Paweł Sikora. T. 14. Wrocław 1968–1969, s. 1–3.

Chłopiec żydowski, fot. Szymon Balicer, Kraków, lata sześćdziesiąte XIX w.; nr inw. III/57357/408/F

Na kartach albumu zatytułowanego *Types et costumes de la Pologne* zestawiał 504 fotografie w popularnym od połowy lat pięćdziesiątych XIX wieku formacie *carte de visite*, w układzie po osiem na każdej z 63 stron. Fotografie ułożone są przeważnie według kryterium geograficznego, z wyodrębnieniem takich warstw społecznych, jak szlachta, mieszczaństwo i duchowieństwo, oraz grup etnicznych: Rusinów, Ukraińców i Żydów. Ostatniej z grup poświęcił Kopernicki piątą i ostatnią część albumu, 104 fotografie (numeracja od 401 do 504)

⁶ Numery inw. MEK/57357/405, MEK/57357/406, MEK/57357/408–MEK/57357/414, MEK/57357/422, MEK/57357/423, MEK/57357/425, MEK/57357/426, MEK/57357/429, MEK/57357/431, MEK/57357/432, MEK/57357/435–MEK/57357/440, MEK/57357/442–MEK/57357/455, MEK/57357/468, MEK/57357/471.

⁷ Numery inw. MEK/57357/401–MEK/57357/404, MEK/57357/407, MEK/57357/410, MEK/57357/412, MEK/57357/416, MEK/57357/418–MEK/57357/421, MEK/57357/424, MEK/57357/428, MEK/57357/430, MEK/57357/433, MEK/57357/434, MEK/57357/473, MEK/57357/483. Fotografia nr MEK/57357/403, przedstawiająca starego Żyda, nie posiada oryginalnej

Żydowska kobieta z dziećmi, fot. Szymon Balicer, Kraków, lata sześćdziesiąte XIX w.; nr inw. III/57357/406/F

umieszczone w układzie geograficznym na 13 kartach i zatytułowanych odręcznie: *Juifs: de Cracovie* (401–456), *de Léopol* (457–472), *divers endroits de Galicie* (473–487), *de Vilno* (488), *Varsovie* (489–494), *Berdyczew* (497–501), *Bohusław Gouw[ernora]t de Kiew* (502), *Kamieniec* (503–504). Liczebnie przeważają jednak zdecydowanie te z zakładów krakowskich: Szymona Balicera – 36 fotografii⁶, Ignacego Kriegera – 19 (?)⁷ czy Walerego Rzewuskiego – 2⁸. Nieco mniej ze Lwowa – autorstwa Teodora Szajnoka (13)⁹ i Warszawy –

nalnej winiетки z zakładu Ignacego Kriegera jednoznacznie wskazującej na autorstwo. Z tyłu znajduje się jednak odręczna uwaga Kopernickiego: „Do zwrotu P. Kriegerowi”. Również fotografia nr MEK/57357/430, przedstawiająca starca w owalu, nie jest sygnowana, na autorstwo Kriegera wskazuje jednak ta sama postać uwieczniona na fotografii ze zbiorów Muzeum Krakowa, nr inw. MHK-4519. Fotografia MEK/57357/483 uznana jest obecnie za zaginioną, znana jest jednak z czarno-białej reprodukcji z lat osiemdziesiątych XX w.

⁸ Numery inw. MEK/57357/417, MEK/57357/427.

⁹ Numery inw. MEK/57357/457–MEK/57357/463, MEK/57357/465–MEK/57357/467, MEK/57357/469, MEK/57357/470, MEK/57357/472.

Żyd z książką, fot. Ignacy Krieger, Kraków, 1870–1875; nr inw. III/57357/473/F

Waleriana Twardzickiego (7)¹⁰, Karola Beyera (1)¹¹, Jana Mieczkowskiego (1)¹² oraz zdjęcia z mniejszych miejscowości, jak chociażby Władysława Nowickiego z Bochni¹³ czy te pochodzące z terenów dawnej Galicji Wschodniej: F. Sternberga z Przemyśla¹⁴, Juliana Dutkiewicza z Kołomyi¹⁵, Józefa Kordy-

sza z Kijowa¹⁶ czy wreszcie Michała Greima z Kamieńca Podolskiego¹⁷. Znalazły się także przykłady z Wilna (Hetzschold)¹⁸ i Gdańska (J. Blaschke)¹⁹. Dwadzieścia fotografii nie posiada żadnych opisów czy wnieitek wskazujących osobę autora²⁰.

W swoich badaniach antropologicznych Kopernicki poświęcił Żydom uwagę już wcześniej, czego dowodem jest chociażby wydana wspólnie z prof. Józefem Majerem praca *Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej*²¹, w której ludność żydowską uwzględniono jako trzecią po polskiej i rusińskiej. Tam też znajdujemy uzasadnienie dla podjęcia badań nad Żydami: „Ludność tej trzeciej narodowości w Galicji, choć nie rodzima lecz napływowa, i owszem całkiem odmiennego szczepu, że jednak może aż nadto rozrosła, właśnie więc dla swej odrębności staje się ciekawym i naukowo ważnym przedmiotem badania”²².

Album *Types et costumes* powstał najprawdopodobniej na potrzeby odbywającej się od maja do października 1878 roku w Paryżu Wystawy Światowej i był przypuszczalnie prezentowany, obok szeregu innych poloniców, m.in. ze zbiorów Akademii Umiejętności, w pawilonie austro-węgierskim²³. Przy jego kompozycji Kopernicki współpracował z Oskarem Kolbergem (1814–1890), wybitnym etnografem i równocześnie serdecznym przyjacielem²⁴. Pomimo iż stworzenie albumu w jego obecnej formie można datować na wiosnę 1878 roku, to trzeba zaznaczyć, że znaczna część umieszczonych w nich fotografii pochodzi z lat wcześniejszych. Fotograficzna kolekcja Kopernickiego jest efektem jego wieloletnich naukowo-badawczych zaimowań²⁵, dla których – według Jana Karłowicza – gromadził obok podań, pieśni i słowników właśnie typy ludowe²⁶.

Warto nakreślić pokrótce sylwetki dwóch fotografów krakowskich, autorów ponad połowy wszystkich żydowskich obrazów zamieszczonych w albumie. Są to równocześnie jedyni fotografowie w Krakowie, którzy sami wywodzili się ze środowiska żydowskiego²⁷.

Autorem największego zespołu zdjęć żydowskich jest nieco dziś zapomniany krakowski fotograf Szymon (Süssman, Süssel) Balicer (Balitzer) (ur. ok. 1824), którego zakład działał nieprzerwanie przez przeszło półwiecze, od

¹⁰ Numery inw. MEK/57357/456, MEK/57357/489–MEK/57357/491, MEK/57357/493–MEK/57357/495.

¹¹ Nr inw. MEK/57357/441.

¹² Nr inw. MEK/57357/492.

¹³ Numery inw. MEK/57357/481, MEK/57357/486.

¹⁴ Nr inw. MEK/57357/480.

¹⁵ Nr inw. MEK/57357/484.

¹⁶ Nr inw. MEK/57357/503.

¹⁷ Nr inw. MEK/57357/504.

¹⁸ Nr inw. MEK/57357/488.

¹⁹ Nr inw. MEK/57357/496.

²⁰ Numery inw. MEK/57357/415, MEK/57357/430, MEK/57357/464, MEK/57357/474–MEK/57357/479, MEK/57357/485, MEK/57357/487, MEK/57357/497–MEK/57357/502, MEK/57357/504. W przypadku ostatniej fotografii z albumu, nr 504, można z całą pewnością uznać autorstwo Michała Greima z Kamieńca Podolskiego.

²¹ Kopernicki Izidor, Majer Józef: *Charakterystyka fizyczna lud-*

ności galicyjskiej. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. 1, s. 3–181.

²² *Ibidem*, s. 36.

²³ Abramowicz Andrzej: *Société d'anthropologie et d'ethnographie polonaise de Paris (1878–?)*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1875, t. 20, nr 1, s. 84; zob. też Duch ińska Seweryna: *Z Wystawy Paryskiej*. „Biblioteka Warszawska” 1878, t. 3, s. 116–118.

²⁴ Zob. Kolberg Oskar: *Dzieła wszystkie*. T. 65. *Korespondencja Oskara Kolberga*. Cz. 2 (1877–1882). Oprac. Maria Turczynowiczowa. Wrocław 1966, s. 117–118 i nn.

²⁵ Fotografie typów ludowych zachowane w albumie to zaledwie czwarta część fotograficznej kolekcji Kopernickiego. W zachowanym w zbiorach Archiwum Nauki PAN i PAU „Spisie fotografii typów rasowych pochodzących ze zbiorów Profesora Dra Izydora Kopernickiego” (sygn. PAU KSG 193/1891) wyszczególniono ogółem 2042 fotografii.

²⁶ Karłowicz Jan: *Izidor Kopernicki*. Kraków 1892, s. 2.

²⁷ Zob. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Gmina krakowska, sygn. 175 (spis wyborców za rok 1873).

Młoda kobieta żydowska, fot. Szymon Balicer, Kraków, lata siedemdziesiąte XIX w.; nr inw. III/57357/447/F

1849 do 1904 roku²⁸. Pracownia znajdowała się początkowo przy ulicy Grodzkiej (nr 79, 80–81, oznaczany także jako 62 i 511) „naprzeciwko S. Idziego w ewangelickim zabudowaniu” (w późniejszym okresie położenie dookreślano sąsiedztwem c.k. urzędu pocztowego), a w 1883 roku²⁹ została przeniesiona na ulicę Kolejową 16 (dzisiejsza ul. Westerplatte) „obok gmachu straży pożarnej” (prawdopodobnie po roku 1890 zmieniono opis na winietce na „obok kasyna wojskowego”). Niespełna dwa lata później po zmarłym w czerwcu 1885 roku³⁰ Szymonie Balicerze pracownię przejął jego zięć Józef Balicer³¹ i prowadził – wciąż jako „zakład fotograficzny Szymona Balicera” – przez kolejnych 14 lat, aż do swojej nagłej śmierci w 1899 roku³². Atelier założone przez Szymona Balicera funkcjonowało jeszcze na początku XX wieku, o czym, obok szeregu zachowanych fotografii z tego okresu, świadczy chociażby reklama zamieszczona w „Józefa Czecha Kalendarzu Krakowskim na rok 1904”³³.

Zamieszczonych w albumie 36 fotografii autorstwa Szymona Balicera to klasyczne portrety atelierowe. Bogate i różnorodne wyposażenie zakładu fotograficznego, jego aranżacja, staranne upozowanie postaci, a także wysoki poziom techniczny wykonania świadczą o najwyższej jakości oferowanych przez fotografa usług, stawiając go obok chociażby Walerego Rzewuskiego w gronie największych portrecistów Krakowa. Fotografie te pozbawione są etnograficznej styli-

Rabin Dow Ber Meisels, fot. Walery Rzewuski, Kraków, 1868–1870; nr inw. III/57357/417/F

zacji. Można przypuszczać, że osoby na nich przedstawione to autentyczni klienci zakładu, a szczególną uwagę zwraca wśród nich pokaźna liczba (15) portretów kobiecych.

Zupełnie inny charakter mają fotografie typów żydowskich z zakładu Ignacego Kriegera. Ignacy (Izaak) Krieger urodził się w 1817 roku lub we wsi Mikołaj na terenie dzisiejszych Wadowic. Niewiele wiadomo o jego młodości ani o tym, gdzie uczył się fotografowania. Lata pięćdziesiąte XIX

²⁸ Koziński Jerzy: *Fotografia krakowska w latach 1840–1914. Zarys historii*. Kraków Dawniej i Dziś, t. 20. Kraków 1978, s. 124.

²⁹ „Gazeta Krakowska” 1883, nr 210, z 16 września, s. 5.

³⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej cyt. ANK), Księga obejmująca wpisy wypadków śmierci w okręgu metrykalnym Kraków, rok 1885, sygn. 29/1472/0/3/388.

³¹ Józef Balicer był mężem córki Szymona, Hanny, a równocześnie jej kuzynem, dlatego nazwisko właściciela zakładu zostało zachowane w niezmienionej formie.

³² „Gazeta Lwowska” 1899, nr 295, z 29 grudnia, s. 4.

³³ Zob. „Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1904”, R. 73, s. XXXV.

Rabin Markus Jastrow, fot. Karol Beyer, Warszawa, ok. 1861; nr inw. III/57357/441/F

wieku spędził w miejscowości Lipnik (powiat bialski)³⁴. Osiedliwszy się w Krakowie, 13 maja 1860 roku ogłosił w „Czasie”, że „powróciwszy z za granicy, gdzie podróżował celem wydoskonalenia się w fotografii osiedla się w Krakowie. Jego portrety, medaliony i obrazy fotograficzne odznaczają się dokładnym schwyceniem tożsamości przez naturę malowanej, ale także są tak wyraźnie i mocno odbite, że wytrzymają najsilniejsze próby operacji słońce i wilgoci, nie tracąc nic a nic ze swej pierwotnej mocy”³⁵.

Pierwsza pracownia znajdowała się przy ulicy Grodzkiej 88, w domu Alojzego Schwarza. Druga, od listopada 1864 roku, w Rynku Głównym na rogu ulicy Jana, w domu Pareńskich³⁶. Zajmował się wówczas przede wszystkim „zdejmowaniem portretów”, jednak bardziej niż portrecista zapisał się w historii za sprawą uwieczniania krajoznawców, dzieł sztuki, zabytków, a nawet dokumentów, często już dziś nieistniejących. Zakład specjalizował się w szerokiej dystrybucji fotografii przedstawiającej „widoki Krakowa, wszystkie pomniki Katedry i niektórych kościołów krakowskich, typy ludowe Krakowa i jego okolic, podpisy królów polskich i innych sławnych mężów”³⁷.

³⁴ Biografia Ignacego Kriegera m.in. w: *PSB: Krieger Ignacy*. Hasło oprac. Celina Bąk-Koczarska. T. 15. Wrocław 1970, s. 307–308; Kwiatkowska Teresa, Malik Andrzej: *Zespół negatywów szklanych z zakładu fotograficznego rodziny Kriegerów w posiadaniu Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1984, z. 11, s. 51–69; *Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.: Ignacy (Izaak) Krieger*. Hasło oprac. Eugeniusz Duda. Kraków 2006, s. 148–150; *Ignacy Krieger*. Wybór fotografii i oprac. Ewa

Rodzina żydowska z Morawska (?), fot. Władysław Nowicki, Bochnia, ok. 1865–1875; nr inw. III/57357/486/F

Ignacy Krieger zmarł 17 czerwca 1889 roku³⁸, pozostawiając swoje fotograficzne atelier w rękach dzieci: Natana (1844–1903) i Amalii (1846–1928). W 1926 roku Amalia Krieger zapisała kilkutysięczny zbiór klisz gminie miasta Krakowa, który po jej śmierci trafił najpierw do zbiorów Biblioteki Muzeum Przemysłowego, a po jego likwidacji do Biblioteki Akademii Sztuk Pięknych. Stamtąd w 1967 roku został przekazany Muzeum Historycznemu Miasta Krakowa, gdzie znajduje się do dziś³⁹.

Do zdejmowania typów ludowych miał przekonać Ignacego Kriegera Izidor Kopernicki. W liście do Seweryna Udzieli z lutego 1890 roku pisał: „Może go [pewnego fo-

Gaczoł, Teresa Kwiatkowska. Kraków 2017; Gaczoł Ewa: *Ignacy Krieger i jego kolekcja klisz szklanych*. „Spotkania z Zabytkami” 2017, nr 7–8, s. 51–53.

³⁵ „Czas” 1860, nr 110, z 13 maja, s. 4.

³⁶ „Czas” 1864, nr 189, z 16 listopada, s. 4.

³⁷ „Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1873”, R. 42, s. 77.

³⁸ ANK, Księga obejmująca wpisy wypadków śmierci w okręgu metrykalnym Kraków, rok 1889, sygn. 29/1472/0/3/414.

³⁹ *PSB: Krieger Ignacy...*, s. 308.

tografa z Gorlic] Pan zapewnić, że na robieniu podobnych fotografii nigdy nie straci, bo są poszukiwane przez kunst-kändlerów. A nasz Krieger za moją namową przed laty 20, oddawszy się temu specjalnie, stoi wcale świetnie (...)”⁴⁰.

Bezpośrednie kontakty Kriegera z Izydorem Kopernickim, a za jego sprawą pośrednio także ze środowiskiem krakowskich etnografów, antropologów, folklorystów i ludoznawców, sprawiły, że mógł on żywo reagować na zapotrzebowanie rynku, a także zapewne zdejmować na konkretne zamówienie⁴¹. W efekcie utrwalone przez niego typy spełniają ściśle kryteria i założenia fotografii etnograficznej tamtej epoki, które Grażyna Kubica zdefiniowała zwięźle jako „systematyczne dokumentowanie tradycyjnego stylu życia jakiejś grupy społecznej na określonym obszarze, typów ludzkich i wszystkich ważnych aspektów tej kultury na potrzeby badań naukowych, publikacji lub archiwizacji akademickiej lub muzealnej”⁴².

A zatem fotografując ludność żydowską rozumianą jako *types*, wypuklał charakterystyczne cechy Żydów jako grupy etnicznej (wygląd zewnętrzny), religijnej (strój) czy zawodowej (rekwizyty związane z zajęciami uważanymi za tradycyjnie żydowskie). Postaci zaprezentowane są w sposób zuniwersalizowany, niepozbowiony cech swoistej teatralizacji, a tym samym są zgodne z oczekiwaniami potencjalnych nabywców. Uczyniło to z Kriegera prawdziwego specjalistę w tym zakresie i sprawiło, że choć nie był w Krakowie monopolistą, to właśnie jego typy ludowe stały się *de facto* bezkonkurencyjne.

Wykonane w ten sposób portrety były na życzenie reprodukowane na podstawie specjalnych katalogów, trafiając tą drogą do szerokiego kręgu odbiorców. Trzeba jednak podkreślić, że Żydzi w obiektywie Ignacego Kriegera obecni na kartach *Types et costumes* to nie tylko modele w charakterze typów ludowych, ale także – podobnie jak u Balicera – zwykli klienci renomowanej pracowni⁴³. Kilkadziesiąt fotografii tego autora zachowało się również w zbiorach Archiwum MEK poza albumem Kopernickiego, a wśród nich portret mężczyzny w jarmulce z brodą i pejsami⁴⁴. Większość⁴⁵ spośród żydowskich fotografii Kriegera zachowała się również bądź w postaci kolorowanych odbitek pozytywowych, bądź jako negatywy w zbiorach Muzeum Krakowa.

Spośród 135 osób uwiecznionych na 104 żydowskich fotografiach, które zgromadził w albumie Izidor Kopernicki, wyraźnie dostrzegalny jest szeroki przekrój społeczny przedstawionej

Młody Żyd, fot. Teodor Szajnok, Lwów, 1862–1865; nr inw. III/57357/462

ludności, poczynając od ulicznych handlarzy czy żebraków, przez żydowskie drobnomieszczanństwo, a kończąc na przedstawicielach elit intelektualnych i finansowych. Na odnotowanie zasługują portrety dwóch postaci o szczególnym znaczeniu tak dla historii żydowskiej, jak i polskiej. Pierwszym jest owalny wizerunek postępowego rabina Markusa Jastrowa (1829–1903)⁴⁶, którego autorstwo należy najprawdopodobniej przypisać Karolowi Beyerowi (1818–1877). Został wykonany około 1861 roku w Warszawie, w okresie antyrosyjskich demonstracji,

⁴⁰ Archiwum MEK, nr inw. I/1889/RKP, MNP, Korespondencja Seweryna Udzieli, k. 225. Interesujące, że w lutym 1890 r. wyraża się Kopernicki o Kriegerze wciąż w czasie teraźniejszym, choć ten nie żyje już od kilku miesięcy.

⁴¹ Przykładem świadczącym o stosunkowo bliskiej współpracy Kopernickiego z Kriegerem jest zamieszczona w albumie fotografia *Gospodarza z Gebóttowa* (nr inw. III/57357/240), na rewersie której naniesiono uwagę „22 cm głowa”. Chociaż trudno dziś rozstrzygnąć, kto dokonywał pomiarów, to jednak nie ulega wątpliwości, że czynił to na wyraźne zapotrzebowanie antropologa.

⁴² Kubica Grażyna: *Fotografia etnograficzna...*, s. 275; szerzej o zagadnieniu fotografii etnograficznej zob. Sztandara Magdalena: *Fotografia etnograficzna i „etnograficzność” fotografii. Studium z hi-*

storii myśli etnologicznej i fotografii II poł. XIX i I poł. XX w. Opole 2006.

⁴³ O portretach żydowskich z zakładu Kriegera zob. Jaklińska Aleksandra: *Typy Żydów krakowskich z drugiej połowy XIX w. na fotografiach I. Kriegera w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa*. „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1985, z. 12, s. 61–66.

⁴⁴ Nr inw. III/71/E.

⁴⁵ Swoich odpowiedników w zbiorach Muzeum Krakowa nie posiadają obecne w albumie Kopernickiego fotografie o numerach inw. MEK/57357403, MEK/57357/404, MEK/57357/407, MEK/57357/410, MEK/57357/419, MEK/57357/428.

⁴⁶ Nr inw. MEK/57357/441.

i wraz z podobiznami innych uczestników tych tragicznych wydarzeń znalazł się w masowej dystrybucji. W albumie znajdujemy także siedzący portret krakowskiego, a następnie warszawskiego rabina Dow Ber Meiselsa (1798–1870), wykonany w Krakowie pod koniec jego życia przez Walerego Rzewuskiego (1837–1888). Obaj rabini za swoje zaangażowanie w relacje polsko-żydowskie oraz solidarność z duchowieństwem katolickim podczas wypadków 1861 roku zostali osadzeni w warszawskiej Cytadeli⁴⁷. Ich obecność na kartach albumu nie jest zatem zapewne przypadkowa, chociaż fakt, że znaleźli się wśród szeregu anonimowych typów żydowskich świadczy o nadrzędnej roli pochodzenia etnicznego przy kompozycji *Types et costumes*.

Wyjątkową wartość fotografii żydowskich zebranych w albumie Kopernickiego doceniał Seweryn Udziela, dlatego gdy o „fotografie ciekawych typów żydowskich zachodniej Małopolski” i ewentualne warunki ich nabycia zwróciło się w 1926 roku Towarzystwo Filmowe Universal Pictures Corporation, odpisał: „Ponieważ są to duże unikaty, przeto nie mogę ich sprzedać, mogę tylko wyrazić zgodę na ich skopiowanie”⁴⁸.

Kolekcję Kopernickiego zamyka fotografia *Żydzi z Kamieńca Podolskiego*⁴⁹ Michała Greima (1828–1911), której kontynuację w zbiorach MEK stanowi, kolejny pod względem chronologii, zespół 46 XIX-wiecznych fotografii tegoż autora. Urodzony w Żelechowie Greim był zecerem i jako drukarz pracował początkowo w Warszawie, a od 1848 roku w Lublinie. Tam zastało go powołanie władz carskich do objęcia stanowiska naczelnika drukarni rządowej w Kamieńcu Podolskim, którą to funkcję pełnił przez 20 kolejnych lat. Usunięty z drukarni w 1872 roku, oddał się bez reszty swoim licznym zainteresowaniom artystycznym i naukowym. Od wczesnych lat był bowiem miłośnikiem sztuki, bibliofilem, kolekcjonerem, a nawet konserwatorem zabytków. Działalność publicystyczno-naukową realizował chociażby na łamach „Zapisków Numizmatycznych” (1884–1889) czy „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych”, gdzie publikował prace z zakresu numizmatyki, archeologii i antropologii. Do historii przeszedł jednak przede wszystkim jako fotograf. Jeszcze podczas pobytu w Warszawie nawiązał znajomość z Karolem Beyerem, właścicielem pierwszego na ziemiach polskich

Żebraczkę żydowskie z Podola, fot. Michał Greim, Kamieniec Podolski, lata siedemdziesiąte lub osiemdziesiąte XIX w.; nr inw. III/23/F

zakładu fotograficznego, uznawanym przez historyków za ojca polskiej fotografii. Spodziewając się utraty państwowej posady w drukarni, Greim na przełomie lat 1871 i 1872 odkupił upadający kamieniecki zakład fotograficzny od Józefa Kordysza, który w owym czasie prowadził już jego dawny współpracownik, Włodzimierz Zagórski. Sam Kordysz od lat prowadził swoją pracownię w Kijowie, do końca życia pozostawał jednak z Greimem w serdecznej przyjaźni, służąc radą i wsparciem w powziętej działalności⁵⁰. Na jej profil największy wpływ miały ludomane fascynacje Greima, a sygnowane przez niego prace to w przeważającej mierze krajoznawcze, scenki rodzajowe i typy ludowe Podola i Besarabii – Polaków, Ukraińców, Rosjan i Żydów.

Wśród zachowanych w MEK fotografii Greima znajduje się 12 zdjęć z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku, na których fotograf uwiecznił postaci Żydów podolskich⁵¹: pogrążonych w modlitwie, żebraczkę, tandeciarza, bednarza, handlarza rybami, prowincjonalnego wekslarza czy wreszcie uczniów chederu w Kamieńcu. Biograf fotografa, Juliusz Garztecki, w poświęconym jego osobie opracowaniu *Mistrz zapomniany*⁵² tak scharakteryzował zainteresowanie Greima podolskimi Żydami: „Świat żydowski, jakim oglądał go Greim, niejedno i nieproste robi na dzisiejszym widzu wrażenie. Świat już wtedy anachroniczny mocą nakazów, które przyjmowano jak artykuły wiary, i jeszcze silniejszym ciśnieniem wewnętrznym grupy wy-

⁴⁷ Por. Gaczol Ewa, Gellner Joanna: *Wątki żydowskie w fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Część 1. Fotografie do 1939 roku*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2017, z. 35, s. 285–286.

⁴⁸ Archiwum MEK, nr inw. I/1893/RKP, MNP, Korespondencja Seweryna Udziela, k. 100.

⁴⁹ Nr inw. MEK/57357/504.

⁵⁰ Plutecka Grażyna, Garztecki Juliusz: *Fotografowie nietypowi*. Kraków 1987, s. 239.

⁵¹ Numery inw. III/22/F, III/23/F, III/26/F, III/28/F, III/30/F, III/109/F, III/110/F, III/111/F, III/112/F, III/113/F, III/117/F, III/19689/F.

⁵² Garztecki Juliusz: *Mistrz zapomniany. O Michale Greimie z Kamieńca*. Kraków 1972.

Cheder w Kamieńcu Podolskim, fot. Michał Greim, lata siedemdziesiąte lub osiemdziesiąte XIX w.; nr inw. III/26/F

obcowanej zachowany w średniowiecznym kształcie; świat spalony, po którym dziś popiół nie został. Żywy na fotografiach. Przedstawiciele żydowskiej grupy ludności Kamieńca ścigał Greim do swego zakładu często, fotografował z lubością. Czy malowniczość samych modeli to sprawiła, czy specjalna wrażliwość na nią fotografa? Trudno dociec, dość, że są to być może najwybitniejsze jego prace socjoetnograficzne⁵³.

Specyfika dorobku Greima polega, w odróżnieniu od fotografii etnograficznych zdejmowanych dla możliwie najwierniejszej rejestracji rzeczywistości, znanych choćby z albumu Kopernickiego, na wyraźnych walorach artystycznych prac. Przejawiają się one z jednej strony w starannej kompozycji i aranżacji obrazu, kreowaniu autentycznych sytuacji za pomocą rozlicznych rekwizytów, z drugiej zaś w dostrzeżalnej psychologizacji postaci, czym Greim dalece wykraczał poza standardy swojej epoki. Obraz dopełnia niejednokrotnie naniesiony odręcznie zwięzły komentarz⁵⁴ autora: „Fein-Silber”⁵⁵, „Najlepszy majster-bednarz w Kamieńcu | Lepi uściwy roboty jak szachrajstwy”⁵⁶, „Cheder”⁵⁷, „Dus ist Köpfefe”⁵⁸, „pierwszy Model rysunkowy mego ukochanego a zgasłego syna Jasia”⁵⁹, „Cholerya, tak zwany przez sługi miejscowe tandeciarz, nabywca rzeczy pośmiertnych. Zwią go jeszcze Szakalem podwórzowym, wietrzącym trupa, kto chory, zginie niewątpliwie”⁶⁰. Całość składa się na właściwy Greimowi specyficzny klimat i koloryt, dzięki któremu bez większego trudu udaje się jego fotografie rozpoznać i powiązać z autorem.

Okoliczności pozyskania fotografii do zbiorów MEK wiązać należy z pewnością ze wspomnianą już współpracą Udzieli z Komisją Antropologiczną Akademii Umiejętności, której Greim, od 1874 roku członek przybrany Komisji, osobiście przesyłał w darze swoje fotografie. W Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie znajduje się do dziś znaczna (143) liczba jego prac⁶¹. Największy zbiór to fotografie pochodzące z daru artysty dla Elizy Orzeszkowej, zasilające obecnie kolekcję Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego. Prace Greima, w tym także te ukazujące postaci żydowskie, prezentowane były w Muzeum Etnograficznym w 2013 roku na wystawie cza-

⁵³ *Ibidem*, s. 42.

⁵⁴ Komentarze pochodzą z fotografii Greima zachowanych w zbiorach innych instytucji niż MEK, głównie w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego. Wszystkie cytaty za: *ibidem*, s. 44, 171, 359.

⁵⁵ Por. nr inw. III/109/F.

⁵⁶ Por. nr inw. III/19689/F.

⁵⁷ Por. nr inw. III/26/F.

⁵⁸ Por. nr inw. III/28/F.

⁵⁹ Por. nr inw. III/110/F.

⁶⁰ Por. nr inw. III/30/F.

⁶¹ Dziewulska Joanna M.: *Świat Podola i Besarabii w obiektywie Michała Greima. Dary fotografii dla Polskiej Akademii Umiejętności*. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2007, t. 56, s. 389–391.

Żydowska umowa, fot. Juliusz Dutkiewicz, Kołomyja, lata siedemdziesiąte (?) XIX w.; nr inw. III/86/F

sowej *Ciemne świedldo. Fotografie Michała Greima (1828–1911)*⁶².

W zbiorach Archiwum MEK znajduje się również kilka rozpoznanych prac jednego z najznakomitszych twórców fotografii etnograficznej, Juliusza Dutkiewicza (1834–po 1903), działającego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku w Stanisławowie i Lwowie, a od roku 1871 posiadającego zakład w Kołomyjach⁶³. Należy do nich portret dwóch modlących się Żydów w tałasach i teflin⁶⁴, portrety indywidualne Żyda w stroju rytualnym⁶⁵ oraz żydowskiej szczotkarki⁶⁶, dwóch Żydów przy postumencie podczas

transakcji handlowej, liczących butelki z alkoholem⁶⁷, wizerunek Żyda zażywającego tabakę⁶⁸ i sfotografowanego w plenerze żydowskiego obwoźnego handlarza na koniu w towarzystwie dwóch Hucułów⁶⁹. Dwa ostatnie spośród nich znane są także z ręcznie kolorowanych reprodukcji na kartach pocztowych wydawnictwa L[ederer]&P[opper] z Pragi, datowanych na lata około 1900–1901⁷⁰. Interesujące jest także zdjęcie ukazujące dom, w którym mieścił się zakład fotograficzny Dutkiewicza, a przed nim grupa kołomyjan, konny beczkowóz i żydowski nosiwoda⁷¹. Z tym fotografem można przypuszczalnie łączyć dwie fotografie ukazujące żydowski zakład szewski⁷² (również wykorzystana przez wydawnictwo L&P)⁷³ oraz brygadę malarzy pokojowych⁷⁴ w zainscenizowanym wnętrzu atelier. Ponadto do XIX-wiecznych fotografii zachowanych w zbiorach MEK należy wykonana w plenerze fotografia trzech Żydów w drodze do lub z synagogi w Horodence (1890)⁷⁵, a także prace Walerego Eljasza-Radzikowskiego (1840–1905), wśród których zwraca uwagę zdjęcie przedstawiające drewnianą karczmę na Podhalu i siedzącą przed nią na drewnianych balach żydowską kobietę z kilkuletnim chłopcem⁷⁶. Postaci Żydów obecne są także na udokumentowanych przez artystę targach i jarmarkach, m.in. w Krakowie i Zakopanem⁷⁷.

Dwudzieste stulecie otwiera interesujący zespół fotografii autorstwa Władysława von Loevenstern Postawki (1883–1932), zapalonego fotografa amatora. Dokumentował on m.in. mieszkańców swoich rodzinnych majątków w Świętokrzyskiem. Pięć zdjęć z lat 1901–1903 przedstawia Żydów zamieszkujących miejscowości Donosy i Działoszycze. Uwiecznionych zostało blisko stu gości zgromadzonych na żydowskim weselu pachciarza⁷⁸, handlarze zbożem⁷⁹ i wędrowni kataryniarz⁸⁰.

Z podobnego czasu pochodzi prawdopodobnie portret wybitnej etnografki i folklorystki, Reginy z Eigerów Lilientalowej (1877–1924). W 1904 roku, rok po objęciu przez Udzielę redakcji działu etnograficznego w wydawanych przez Akademię Umiejętności „Materiałach Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych”, w siódmym tomie wydawnictwa ukazała się jej pionierska praca *Dziecko żydowskie*⁸¹. W zbiorach Muzeum zachował się kompletny materiał ikonograficzny tam zamieszczony⁸², przetrwała również

⁶² Wystawie towarzyszył katalog z obszernym tekstem Wojciecha Nowickiego, zob. Nowicki Wojciech: *Ciemne świedldo. Fotografie Michała Greima (1828–1911)*. Kraków 2013.

⁶³ Ustalenia Ksenii Kiebuszinskiej z Biblioteki Uniwersytetu w Toronto.

⁶⁴ Nr inw. III/29/F.

⁶⁵ Nr inw. III/98/F.

⁶⁶ Nr inw. III/85/F.

⁶⁷ Nr inw. III/86/F. Fotografia ta znajduje się również w zbiorach Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie (sygn. I/13247).

⁶⁸ Nr inw. III/88/F.

⁶⁹ Nr inw. III/83/F.

⁷⁰ Zob. Duda Eugeniusz, Sosenko Marek: *Dawna pocztówka żydowska ze zbiorów Marka Sosenki*. Kraków 1997, s. 76–77. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa.

⁷¹ Nr inw. III/2495/F.

⁷² Nr inw. III/84/F.

⁷³ Zob. Duda Eugeniusz, Sosenko Marek: *Dawna pocztówka...*, s. 77.

⁷⁴ Nr inw. III/97/F.

⁷⁵ Nr inw. III/96/F.

⁷⁶ Nr inw. III/36902/F.

⁷⁷ Numery inw. III/40437/F, III/40504/F, V/2748/S, V/2753/S i inne.

⁷⁸ Nr inw. III/78442/F.

⁷⁹ Numery inw. III/78440/F, III/78441/F, III/78443/F, III/90092/F.

⁸⁰ Nr inw. III/78439/F.

⁸¹ Lilientalowa Regina: *Dziecko żydowskie*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1904, t. 7, s. 141–173.

⁸² Numery inw. II/9440/RYS, II/9441/RYS, II/5438/RYS, II/5437/RYS, II/5436/RYS, II/5442/RYS, II/5441/RYS, II/5440/RYS, II/5434/RYS, II/5439/RYS, II/5435/RYS.

Wędrowny katechyzator w Donosach koło Kazimierzy Wielkiej, fot. Władysław Postawka, 1903; nr inw. III/78439/F

korrespondencja między Udzielą a autorką dotycząca spraw wydawniczych. Być może wraz z tymi dokumentami trafiła do muzealnego Archiwum fotografia przedstawiająca młodą badaczkę⁸³. Fotografia ta jest szczególnie cenna z uwagi na niewielką liczbę zachowanych wizerunków Lilientalowej.

Wypada też w tym miejscu odnotować zdjęcie ukazujące synagogę w Wieluniu, pochodzące z albumu zatytułowanego *Sieradz i okolice*⁸⁴, datowanego na lata 1908–1912. Jego autorstwo przypisuje się baronowi Stanisławowi Graevemu (1868–1912), współzałożycielowi Towarzystwa Krajoznawczego w Kaliszu⁸⁵. Ponadto w albumie znajdują się jeszcze dwie fotografie przedstawiające żydowskiego mieszkańca Sieradza i woźnicę z Łasku.

W 1916 roku w okupowanej Warszawie generalny gubernator Królestwa Polskiego Hans Hartwig von Beseler powołał specjalną Komisję Krajoznawczą (Landeskundliche Kommission beim Generalgouvernement Warschau)⁸⁶, której zadaniem było dokumentowanie niemieckich zdobyczy terytorialnych oraz prace z zakresu geografii i etnografii, mające na celu rzetelne rozpoznanie terenu przeznaczanego do przyszłej eksploatacji. Owocem działalności Komisji był wydany już w 1917 roku *Handbuch von Polen* pod redakcją dr. Ericha Wunderlicha, morfologa i asystenta w Instytucie Geografii Uniwersytetu w Berlinie, zawierający w 14 rozdziałach opis ziem dawnego Królestwa Kongresowego, głównie pod względem geograficznym, etnograficznym i antropologicznym. Jak podkreślono w recenzji, książka została wydana, jak na wojenne czasy, z przepychem, nadzwyczaj obficie ilustrowana zdjęciami⁸⁷. Członkowie Komisji wykonali bowiem, głównie w latach

Regina z Eigerów Lilientalowa, autor fotografii nieznan, początek XX w.; nr inw. III/7082/F

1916–1917, na potrzeby badań i publikacji bogatą dokumentację fotograficzną, której większa część, około 1300 pozycji⁸⁸, znajduje się obecnie w Archiwum MEK.

⁸³ Nr inw. III/7082/F.

⁸⁴ Nr inw. III/57361/F (album nr 26).

⁸⁵ Zob. Do lat Jarosław: Stanisław Graeve (1868–1912). W: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*. Red. Anna Spiss, Zofia Szromba-Rysowa. T. 3. Kraków–Wrocław 2010, s. 104–106.

⁸⁶ *Handbuch von Polen. Beiträge zu einer allgemeinen Landeskunde*. Hrsg. Erich Wunderlich. Berlin 1917, S. III–IV.

⁸⁷ *Handbuch von Polen*. „Kosmos” 1917, t. 42, s. 104 (recenzja).

⁸⁸ Fotografie rozproszone były w fotograficznym zasobie MEK, a ich proveniencja pozostawała nieznaną. Około 1300 fotografii udało się w ostatnich latach zidentyfikować jako pochodzące z Landeskundliche Kommission, ale pojedyncze sztuki wciąż są odnajdywane. Zespół fotografii Komisji przechowywany w MEK jest najliczniejszy, choć niekompletny. Wiadomo, że w Archiwum Fotograficznym Działu Ikonografii Muzeum Historycznego m. st. Warszawy znajduje się 155 zdjęć z lat 1916–1918 przedstawiających Warszawę, zob. Topolska Anna: *Warszawa na niemieckich fotografiach z okresu I wojny światowej*. „Almanach Muzealny” 2003, t. 4, s. 213–236.

Żyd Lewe Perczik, lat 22, ur. w Noblu w powiecie pińskim, fot. Arved Schultz, 1916; nr inw. III/27566/F

Podobnie jak w przypadku innych najstarszych zespołów fotograficznych zachowanych w muzealnym Archiwum, nie są znane dokładne okoliczności pozyskania „kolekcji niemieckiej” do zbiorów MEK. Droga materiałów Komisji Krajoznawczej wydaje się jednak wyjątkowo złożona i zawiła. W okresie międzywojennym fotografie LK przeszły w posiadanie powołanego w 1917 roku Deutsches Ausland Institut w Stuttgarcie. Niemal 20 lat później, w 1944 roku (?), krakowski Institut für Deutsche Ostarbeit (Instytut Niemieckich Prac na Wschodzie) pracował nad zorganizowaniem wystawy *Besiedlungsgeschichte und Volkskultur der deutschen Siedlungen im G. G.* (Historia kolonizacji i kultura ludowa osiedli niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie). Zadbano o bogaty materiał ekspozycyjny,

który napływał z wielu placówek naukowych, również z głębi Rzeszy. Przedsięwzięcie wspomógł także DAI⁸⁹, nadsyłając prawdopodobnie albumy fotograficzne⁹⁰ dokumentujące tereny byłego Królestwa Polskiego. W trakcie pospiesznej ewakuacji IDO latem 1944 roku tylko część dokumentacji została zabezpieczona i wywieziona z Krakowa. Większość materiałów pozostała do dyspozycji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stąd też prawdopodobnie część materiałów IDO o charakterze etnograficznym trafiła drogą przekazu do Muzeum Etnograficznego, a wraz z nimi niemiecka dokumentacja fotograficzna terenów byłej Kongresówki⁹¹.

Fotografie o tematyce żydowskiej można podzielić zasadniczo na dwie grupy. Pierwsza z nich, licząca niemal 90 zdjęć⁹², to ta, na której żydowska narodowość przedsta-

⁸⁹ Bałuk-Ulewiczowa Teresa: *Wyzwolić się z błędnego koła... Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*. Kraków 2004, s. 96.

⁹⁰ Fotografie Landeskundliche Kommission zostały przyklejone na kartoniki o wymiarach ok. 15 cm (wys.) i ok. 19 cm (szer.). Wzdłuż dłuższych boków kartoników znajdują się dwa symetryczne otwory w odstępach ok. 8 cm, wskazujące na wyjęcie ze sznurowanego albumu bądź segregatora. Na istnienie przynajmniej kilku takich albumów fotograficznych wskazują odręczne paginacje ołówkiem sporządzone różnymi charakterami pisma.

⁹¹ O materiałach fotograficznych IDO w zbiorach Archiwum MEK zob. Duszeńko-Król Elżbieta: *Kolekcja Institut für Deutsche Ostarbeit Krakau 1940–1945. Zdjęcia z Polski*. Kraków 2014, s. 185–196.

⁹² Numery inw. III/19964/F, III/19965/F, III/19966/F, III/19967/F, III/19968/F, III/24946/F, III/27538/F, III/27539/F, III/27540/F, III/27541/F, III/27542/F, III/27543/F, III/27544/F, III/27545/F,

III/27546/F, III/27548/F, III/27549/F, III/27550/F, III/27551/F, III/27552/F, III/27553/F, III/27554/F, III/27555/F, III/27556/F, III/27557/F, III/27558/F, III/27559/F, III/27560/F, III/27561/F, III/27562/F, III/27563/F, III/27564/F, III/27565/F, III/27566/F, III/27567/F, III/27568/F, III/27569/F, III/27570/F, III/27571/F, III/27572/F, III/27573/F, III/27574/F, III/27575/F, III/27576/F, III/27577/F, III/27578/F, III/27579/F, III/27580/F, III/27581/F, III/27582/F, III/27583/F, III/27584/F, III/27585/F, III/27585/F, III/27586/F, III/27587/F, III/27588/F, III/27595/F, III/27620/F, III/27621/F, III/27622/F, III/27623/F, III/27624/F, III/27625/F, III/27626/F, III/27628/F, III/27629/F, III/27630/F, III/27631/F, III/27632/F, III/27633/F, III/27634/F, III/27635/F, III/27639/F, III/27640/F, III/31391/F, III/31401/F, III/31417/F, III/31450/F, III/31495/F, III/32893/F, III/34280/F, III/43251/F, III/43281/F, III/43317/F, III/84438/F. Nie ma pewności co do związków z DAI fotografii o numerach inw. III/94/F, III/95/F, III/25507/F.

Pieczyczo żydowskie ze zbiorów Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, fot. Arved Schultz, 1916; nr inw. III/27587/F

wionych osób jest ujęta w oryginalnym (niemieckojęzycznym) podpisie autorów, oraz te przedstawiające synagogi (14), cmentarze (12) czy żydowskie dzielnice miast. Wśród nich zwracają uwagę fotografie portretowe 10 mężczyzn w wieku od 22 do 62 lat, ukazanych w charakterze typów antropologicznych. Każda z osób przedstawiona jest w dwóch ujęciach (*en face* i lewy profil), a na tylnej stronie zamieszczono opis, w tym imię, nazwisko i miejsce urodzenia fotografowanego. W dwóch przypadkach naniesiono adnotację: *Kreigsgefangener* (jeniec wojenny)⁹³. Dla badaczy żydowskiej kultury niezwykle interesujące okazać się mogą fotografie dokumentujące żydowskie pieczywo obrzędowe⁹⁴ ze zbiorów Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie. Uwiecznione obiekty (po osiem na każdym ze zdjęć) przedstawiają m.in. osiem przykładów ciastek purimowych, o których w trzeciej części *Świąt żydowskich* pisała przywoływana już Regina Lilientalowa⁹⁵. Sfotografowane eksponaty przepadły wraz z całą warszawską kolekcją etnograficzną podczas II wojny światowej. Ze względu na nietrwałość tego typu pamiątek w ogóle oraz wyzwania natury konserwatorskiej brak jest w zasadzie na terenach polskich zachowanych do współczesności oryginalnych przykładów⁹⁶. Fotografie wykonane przez Arveda Schultza wypełniają zatem ogromną lukę, dając unikatowy obraz żydowskich wypieków sprzed ponad stu lat.

Drugą grupę około 70 fotografii⁹⁷ można by określić jako fotografie typu *Strassen Bilder*, a więc ukazujące scen-

Sprzedaż jaj na targu w dzielnicy żydowskiej, fot. Behmcke, Warszawa, ok. 1916; nr inw. III/19964/F

Kuczka na balkonie domu przy rynku w Pilicy, fot. Hans Praesent, 1917; nr inw. III/31485/F

ki uliczne, targi, jarmarki, place, domy, kamienice, sklepy, zakłady usługowe etc., na których wyraźnie obecni są żydowscy mieszkańcy, handlarze czy rzemieślnicy, choć nie uwzględnia tego opis. Z tego zbioru warto wymienić fotografię ukazującą fragment rynku w Pilicy (powiat olkuski) jesienią 1917 roku⁹⁸. Na piętrze jednej z kamienic dostrzec można bowiem kuczkę, budowaną z okazji Święta Szałasów. Jest to jedyne zdjęcie z zasobu MEK, na którym utrwalono tak powszechny przecież zwyczaj, jakim wśród Żydów zamieszkujących ziemię polskie było budowanie prowizorycz-

⁹³ Numery inw. III/27560/F, III/27564/F.

⁹⁴ Numery inw. III/27587/F, III/27588/F.

⁹⁵ Por. Lilientalowa Regina: *Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości*. Cz. 3. Kraków 1919, s. 87 oraz tabl. IX i X.

⁹⁶ Unikatowe okazy pieczywa obrzędowego (na uroczystości obrzezania i wesela) przetrwały jednak w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie. Por. *Treasures of Jewish Galicia. Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine*. Catalogue of the exhibition *Rediscovered Treasures: Judaica Collection from Galicia from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine*, held at Beth Hatefutsoth. Ed. Sarah Harel-Hoshen. Tel Aviv, July 1994 – January 1995, entries no. 138, 139, 140.

⁹⁷ Numery inw. III/1385/F, III/3405/F, III/16634/F, III/17475/F,

III/19969/F, III/19975/F, III/19976/F, III/19979/F, III/19990/F, III/19991/F, III/19993/F, III/19995/F, III/20002/F, III/20008/F, III/20018/F, III/20021/F, III/20023/F, III/20025/F, III/20031/F, III/20032/F, III/20033/F, III/20034/F, III/20035/F, III/31267/F, III/31271/F, III/31278/F, III/31292/F, III/31304/F, III/31305/F, III/31366/F, III/31371/F, III/31384/F, III/31394/F, III/31395/F, III/31397/F, III/31399/F, III/31416/F, III/31423/F, III/31428/F, III/31429/F, III/31445/F, III/31456/F, III/31457/F, III/31467/F, III/31482/F, III/31484/F, III/31485/F, III/31486/F, III/31493/F, III/31496/F, III/31500/F, III/31504/F, III/31511/F, III/31513/F, III/31520/F, III/31536/F, III/31542/F, III/32876/F, III/34299/F, III/37863/F, III/43322/F, III/43344/F, III/46341/F.

⁹⁸ Nr inw. III/31485/F.

Dwaj chłopcy na starym cmentarzu żydowskim (Remu) na Kazimierzu w Krakowie, fot. Hans Praesent, 3 sierpnia 1916 r.; nr inw. III/27633/F

Furka żydowska, fot. Behmcke, Częstochowa, ok. 1916; nr inw. III/27567F

nych szalasów w miesiącu *tiszri*. Co zaskakujące, wizerunki kuczek są stosunkowo rzadko spotykane w zachowanych zbiorach fotograficznych, tak krajowych, jak i zagranicznych.

Przy opracowywaniu materiałów Komisji Krajoznawczej zasadniczym walorem i nieocenioną dogodnością są, występujące na znacznej części fotografii, dokładne datyienne wykonane zdjęć, odnotowane na odwrocie kartonika. Znani z nazwiska autorzy to m.in. dr Arved Schultz z Hamburga, dr Hans Praesent i prof. Max Friederichsen z Greifswaldu, dr Erich Wunderlich z Berlina oraz nieznanymi z imienia fotografowie: Siche, Behmcke i Kauffmann. Zasięg terytorialny uwiecznionych miejsc to w znakomitej większości teren

Dziewczynki żydowskie, fot. Behmcke, Warszawa, ok. 1916; nr inw. III/27542/F

Kongresówki: Warszawa, Łódź, Lublin, Sandomierz, Łęczyca, Nasielsk, Kutno, Łuków, Biała Podlaska, Ciechanów, Kowel, Tomaszów, Sejny, Sokołów, Sierpc i inne. Wyjątkiem są fotografie z krakowskiego Kazimierza, jak widok na synagogę Starą, zaułek uliczny czy cmentarz Remu.

Okres międzywojenny reprezentują w Archiwum MEK dwa większe zespoły fotografii. Pierwszy z nich stanowi kolekcja wydawnictwa prasowego „Ilustrowany Kurier Codzienny”, które posiadało własną agencję fotograficzną Światowid. Fotografie te są dobrze znane i często reprodukowane. Archiwum ilustracji IKC jest obecnie w posiadaniu Narodowego Archiwum Cyfrowego w Warszawie (dawniej Archiwum Dokumentacji Mechanicznej), obszerny zbiór pozytywów przechowuje także Muzeum Krakowa. Wśród zdjęć Agencji zachowanych w MEK przeważają te o tematyce żydowskiej: fotoreportaż z wesela córki bobowskiego cadyka Ben Ziona Halberstama (1874–1941)⁹⁹ oraz dobrze znane fotografie z krakowskiego Kazimierza¹⁰⁰.

Obydwa cykle wykonał dla koncertu IKC Wilhelm (Ze'ev) Aleksandrowicz, fotograf urodzony w 1905 roku w znanej krakowskiej rodzinie. Aleksandrowicz rozpoczął przygodę z fotografią już jako nastolatek, będąc uczniem gimnazjum. Okazją do rozwijania pasji stały się z czasem liczne wyprawy zagraniczne, jak np. odbyta w 1934 roku podróż dookoła świata. Prawdopodobnie najważniejsze okazały się jednak dla zagorzałego syjonisty wyjazdy do Palestyny, które odbywał regularnie w latach 1932–1936, a które zaowocowały tysiącami fotografiimi dokumentującymi życie żydowskich osadników w Erec Israel. Sam Aleksan-

⁹⁹ Numery inw. III/34/E, III/35/F, III/43/E, III/45/E, III/46/F, III/47/E, III/49/E, III/51/E, III/52/F, III/53/E, III/54/F, III/55/F, III/56/E, III/57/F, III/58/E, III/60/F, III/61/E, III/62/F, III/63/F, III/64/F, III/65/E, III/66/F, III/67/E, III/68/F, III/27610/F.

¹⁰⁰ Numery inw. III/1/E, III/2/E, III/3/F, III/4/F, III/5/E, III/6/F, III/7/F, III/8/E, III/9/F, III/11/F, III/27/E, III/31/E, III/36/F, III/37/E, III/38/F, III/39/E, III/40/F, III/41/E, III/42/F, III/44/F, III/1745/F, III/40461/E, III/40463/E, III/40464/F, III/40465/F.

Dzieci żydowskie na rynku w Sokołowie Podlaskim, fot. Siche, 1917; nr inw. III/31498/F

Święto rabina Remu na krakowskim Kazimierzu, fot. Wilhelm Aleksandrowicz, 1931; nr inw. III/4/F

Goście weselni Nechamy Halberstamm, córki rabina z Bobowej, fot. Wilhelm Aleksandrowicz, 1931; nr inw. III/64/F

Żyd z Myślenic, autor fotografii nieznan, 1918–1939; nr inw. III/15/F

drowicz osiedlił się tam na stałe pod koniec lat trzydziestych XX wieku, zmarł w 1992 roku w Tel Awiwie¹⁰¹.

Wesele Nechamy (Chumci) Halberstamm i talmudysty z Krakowa Moszego Stempla¹⁰² 10 marca 1931 roku było szumnym wydarzeniem, na które 6 tysięcy weselników z kraju i zagranicy przybywało do Bobowej specjalnie podstawianymi pociągami. W tej sytuacji poczytny IKC wysłał na uroczystość swoich najlepszych korespondentów. Obszerny fotoreportaż młodego Aleksandrowicza *Wesele córki rabina-cudotwórcy w Grybowie pod Krakowem* wraz z relacją *W Bobowej u cadyka Halberstamma* Jana Lankaua ukazały się w najbliższym numerze „Światowida”¹⁰³. W zbiorach MEK znajduje się też fotografia przedstawiająca Moszego Stem-

pla z teściem Ben Zionem Halberstammem¹⁰⁴, a także zdjęcie cadyka z najstarszym synem Salomonem, późniejszym rabinem w Brooklynie w Nowym Jorku¹⁰⁵.

Fotografie Aleksandrowicza z krakowskiego Kazimierza to w przeważającej części zdjęcia starego żydowskiego cmentarza z maja 1931 roku w dniu „święta rabina Remu”¹⁰⁶, czyli w rocznicę śmierci słynnego krakowskiego rabina Mojżesza Isserlesa (znanego jako ReMU), przypadającą na 18. dzień miesiąca *ijar* i pokrywającą się z datą dorocznego święta żydowskiego *Łag Ba’Omer*. Widoczny jest na nich tłum rozmodlonych Żydów, skupionych wokół nagrobka rabina, ale także obchody towarzyszące poza cmentarnym murem. Zbiór uzupełniają scenki z kazimierskich uliczek i zaułków, tandeta na Szerokiej¹⁰⁷, wi-

¹⁰¹ Zob. Aleksandrowicz Sinai, Gawron Edyta, Strug Tomasz: *Polska i Palestyna – dwie ziemie i dwa nieba. Żydzi krakowscy w obiektywie Zé'eva Aleksandrowicza*. Kraków 2012. Katalog wystawy w Żydowskim Muzeum Galicja w Krakowie.

¹⁰² Mosze był synem Feiwela Stempla, właściciela realności na Kazimierzu, zastępcy przewodniczącego Rady Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie, członka Komitetu Wykonawczego Krakowskiego Oddziału Centralnej Organizacji Żydów Ortodoksów w Polsce Szlomej Emuney Izrael, a także senatora RP.

¹⁰³ „Światowid” 1931, nr 12, s. 6–8.

¹⁰⁴ Nr inw. III/92/F. Fotografia prawdopodobnie autorstwa Zygmunta Garzyńskiego.

¹⁰⁵ Nr inw. III/91/F.

¹⁰⁶ Numery inw. III/2/F, III/3/F, III/4/F, III/5/F, III/6/F, III/7/F, III/8/F, III/9/F, III/44/F.

¹⁰⁷ Numery inw. III/1/F, III/11/F, III/31/F, III/36/F, III/37/F, III/38/F, III/39/F, III/40/F, III/41/F, III/1745/F, III/40461/F, III/40463/F, III/40464/F, III/40465/F.

Żydzi na ławce w Zaleszczykach, fot. Maurycy Bäumer, lata trzydzieste XIX w.; nr inw. III/27529/F

zerunek ulicznego szewca¹⁰⁸ czy wreszcie – najbardziej bodaj rozpoznawalna – fotografia ukazująca grupę trzech żydowskich chłopców na tle bramy kościoła Bożego Ciała¹⁰⁹.

Kolejny międzywojenny zespół to cykl 12 portretowych fotografii (zachowały się negatywy na płytkach szklanych) Żydów z Myślenic i okolic, wykonanych w plenerze. Jedynie dwóm z nich, portretowi młodego mężczyzny w kapeluszu¹¹⁰ oraz zdjęciu przedstawiającemu grupę czterech młodych osób na ławce koło domu¹¹¹, można przypisać autorstwo Romana Reinfussa (1910–1998). Wśród pozostałych fotografii dominują indywidualne portrety mężczyzn (9)¹¹², zdejmovane na podwórkach, czasem na tle niezdarne rozpostartego płóciennego ekranu. Uwieczniono również parę małżeńską w starszym wieku¹¹³. Nie są znane bliższe okoliczności powstania tego cy-

Kobieta w getcie, autor fotografii nieznan, Generalne Gubernatorstwo, 1941–1942; nr inw. III/80393/F

Synagoga w Grodnie, fot. Henryk Poddębski, ok. 1930; nr inw. III/27645/F

¹⁰⁸ Nr inw. III/27/F.

¹⁰⁹ Nr inw. III/42/F.

¹¹⁰ Nr inw. III/12/F (V/212/S).

¹¹¹ Nr inw. III/82/F (V/3092/S).

¹¹² Numery inw. III/13/F (V/1730/S), III/14/F (V/724/S), III/15/F (V/2113/S), III/16/F (V/1847/S), III/17/F (V/1736/S), III/18/F (V/1737/S), III/19/F (V/1735/S), III/20/F (V/1723/S), III/24/F (V/1790/S).

¹¹³ Nr inw. III/21/F (V/01734/S).

¹¹⁴ Nr inw. V/728/S.

¹¹⁵ Nr inw. I/1890/MNP, RKP.

klu ani osoba autora. Trudno też rozstrzygnąć, czy w jakikolwiek sposób można powiązać te wizerunki z fotografią przedstawiającą żydowskich myśleniczan w tłumie zgromadzonym na jednym z placów miasta podczas niedzieli palmowej¹¹⁴.

Twórcą kilkunastu fotografii z Podola przekazanych do Muzeum Etnograficznego w Krakowie przez Wydział Turystyki Ministerstwa Komunikacji¹¹⁵ w 1935 roku jest Maurycy Bäumer, fotograf z Zaleszczyk, prawdopodobnie żydowskiego pochodzenia. Wśród zdjęć ukazujących typy podolskie z Zaleszczyk i okolic w odświętnych strojach znalazły się dwa przykłady przedstawiających okolicznych Ży-

Dom żydowski w Wielopolu Skrzyńskim w powiecie ropczyckim, fot. Propagandeamt Kraków, 1942; nr inw. III/34594/F

dów, portret starszego mężczyzny¹¹⁶ oraz trzech mężczyzn siedzących na ławce¹¹⁷.

Oprócz przywołanych powyżej większych zespołów zachował się w Archiwum MEK szereg pojedynczych fotografii o żydowskiej tematyce, przedstawiających chociażby portret małżeństwa Nattelów wykonany w Krakowie w 1920 roku¹¹⁸, żydowskiego powroźnika z Delatynia z 1912 roku czy cmentarze – w Strzyżowie (fot. Stanisław Dobrzycki, 1911)¹¹⁹ i Borszczowie (1913)¹²⁰. Tę ostatnią fotografię, podobnie jak portret starszego mężczyzny na tle drewnianego płotu w Nadwórnej (1916) oraz dwóch Żydów podczas rozmowy na placu przed cerkwią w Kudryńcach (1914)¹²¹, wykonał nauczyciel gimnazjalny i krajoznawca Leopold Węgrzynowicz (1881–1960). Zbiór uzupełniają wspomniane przez Seweryna Udziela synagogi, dziś już w większości nieistniejące: w Grodnie¹²², Nowogrodzie¹²³, Piaskach koło Lublina¹²⁴, Szczepreszynie¹²⁵, Cieszawie koło Lublińca¹²⁶, Końskich¹²⁷, Głębokich koło Dżisny¹²⁸ czy wreszcie Rop-

czykach¹²⁹, miejscowości, z którą Udziela związany był przez lata.

Dwa zespoły fotografii zamykają pod względem chronologii dokumentację historii polskich Żydów. Pierwszym z nich jest 25 przejmujących zdjęć¹³⁰ wykonanych w jednym z mniejszych gett na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Niestety, jak do tej pory, nie udało się rozpoznać dokładnego miejsca i okoliczności ich powstania. Prawdopodobnie zdjęcia zrobiono w więcej niż jednej lokalizacji. Wiadomo, że odbitki pozytywowe (współczesne, pochodzące z lat dziewięćdziesiątych) powstały z klisz przyniesionych przez Niemców w latach 1941–1944 do pracowni Foto-Fon przy ulicy św. Jana 2 w Krakowie, której właścicielem był reichdeutsch Roman Suda. Datację można jednak z pewnością ograniczyć do lat 1941–1942.

Zdjęcia są w przeważającej części portretami żydowskiej biedoty, głównie mężczyzn fotografowanych na tle prowizorycznych drewnianych bud (w tle kilku fotografii dają się jed-

¹¹⁶ Nr inw. III/27528/F.

¹¹⁷ Nr inw. III/27529/F.

¹¹⁸ Nr inw. III/25/F (V/01367/S).

¹¹⁹ Nr inw. III/10/F.

¹²⁰ Nr inw. III/80/F.

¹²¹ Nr inw. III/34872/F (V/580/S).

¹²² Numery inw. III/27590/F, III/27591/F, III/27645/F.

¹²³ Numery inw. III/27594/F, III/27613/F.

¹²⁴ Nr inw. III/27593/F.

¹²⁵ Nr inw. III/27609/F.

¹²⁶ Numery inw. III/27615/F, III/27616/F.

¹²⁷ Numery inw. III/32585/F, III/27595/F.

¹²⁸ Nr inw. III/27602/F.

¹²⁹ Nr inw. III/27611/F.

¹³⁰ Numery inw. III/80380/F, III/80381/F, III/80382/F, III/80383/F, III/80384/F, III/80385/F, III/80386/F, III/80387/F, III/80388/F, III/80389/F, III/80390/F, III/80391/F, III/80392/F, III/80393/F, III/80394/F, III/80395/F, III/80396/F, III/80397/F, III/80398/F, III/80399/F, III/80400/F, III/80401/F, III/80402/F, III/80403/F, III/80404/F.

Ocalały z Zagłady rabin z Bełża Aaron Rokeach, autor fotografii nieznanymi, Palestyna, 1944; nr inw. III/93/F

nak dostrzec fragmenty małomiasteczkowej, piętrowej, murowanej zabudowy). Ogółem uwieczniono 25 osób, w tym 18 mężczyzn (dwóch podczas modlitwy, w tałasach i tefilin), pięć kobiet i dwoje dzieci (chłopców).

Drugi zespół tworzą trzy niewielkich rozmiarów fotografie przedstawiające kolejno żydowski „budynek mieszkalny”¹³¹ oraz licytację mebli pożydowskich na rynku w Wielopolu Skrzyńskim¹³². Zgodnie z opisem, zdjęcia te zostały wykonane w 1942 roku przez Propagandeamt. Czy ich obecność w Archiwum MEK można powiązać z osobą następcy Udzieli na stanowisku dyrektora Muzeum, Tadeuszem Sewerynem (1894–1975) – nie wiadomo. Jego konspiracyjna działalność w okresie II wojny światowej, w tym od marca 1943 roku w ramach krakowskiego oddziału Rady Pomocy Żydom Żegota, a także pochodzenie i tematyka fotografii mogłyby taki właśnie związek sugerować.

Ostatnią fotografią z okresu wojny, a tym samym ostatnią historyczną żydowską fotografią w zbiorach Muzeum Etnograficznego w Krakowie, jest portret zbiorowy przedstawiający bełskiego cadyka Aarona Rokeacha (1880–1957) w towarzystwie pięciu mężczyzn¹³³. Zdjęcie zostało wykonane w 1944 roku w Palestynie dla upamiętnienia niezwyklej ucieczki rabina z ogarniętej wojenną pożogą Europy do upragnionej Erec Israel¹³⁴. Siedzący po lewej stronie cudotwórcy z Bełża rabin Isaac Herzog (1881–1959) oraz stojący pierwszy od prawej rabin Jehuda Leib Maimon (1875–1962) byli organizatorami tego niezwyklego przedsięwzięcia¹³⁵. Dokładne okoliczności wywiezienia rabina z okupowanej Polski nie są dokładnie znane. Wiadomo jednak, że w pomoc cadykowi podczas jego krótkiej obecności w getcie krakowskim, a następnie w jego ewakuację z bocheńskiego getta wiosną 1943 roku musiało być zaangażowanych wiele osób. Tajemnicą pozostanie, czy był wśród nich także Seweryn.

Fotografia dokumentująca historię i kulturę Żydów na ziemiach polskich jest w zbiorach Archiwum MEK reprezentowana w dużej mierze przez przykłady pochodzące z Krakowa i okolic oraz szerzej – z terenów dawnej Galicji. Duża część z nich była wykorzystywana jako materiał ilustracyjny prac naukowych i wydawnictw popularnych, trafiając tym samym do szerszego obiegu i licznego grona odbiorców. Za sprawą zbioru Kopernickiego oraz zespołu Landeskundliche Kommission nie brakuje jednak materiału także z terenów byłego Królestwa Polskiego, który dotychczas był stosunkowo najmniej znany i najrzadziej wykorzystywany. Przyczyny tego zjawiska leżą zapewne w niedostatecznym rozpoznaniu, względnie w braku świadomości istnienia w ogóle ikonograficznego materiału źródłowego w zbiorach tak odległej geograficznie instytucji.

Zachowane w Archiwum MEK fotograficzne judaika dają obraz żydowskiego życia od lat sześćdziesiątych XIX wieku aż po II wojnę światową i tragiczne lata Zagłady. Mogą stanowić materiał do badań tak nad historią lokalnych społeczności, jak i szerszymi zjawiskami społecznymi niemal stu minionych lat.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie

Korespondencja Seweryna Udzieli, nr inw. I/1893/RKP, MNP; nr inw. I/1889/RKP, MNP

Archiwum Narodowe w Krakowie

Księga obejmująca wpisy wypadków śmierci w okręgu metrykalnym Kraków, rok 1885, sygn. 29/1472/0/3/388

Księga obejmująca wpisy wypadków śmierci w okręgu metrykalnym Kraków, rok 1885, sygn. 29/1472/0/3/414

¹³¹ Nr inw. III/34594/F.

¹³² Nr inw. III/40380/F.

¹³³ Nr inw. III/93/F.

¹³⁴ Broda rabina nie zdążyła jeszcze odrosnąć, można więc przypuszczać, że zdjęcie wykonano w niedługim czasie po dotarciu do Palestyny.

¹³⁵ Zob. Israel Yosef: *Rescuing the Rebbe of Belz*. New York 2005.

Archiwum Nauki PAN i PAU

„Spis fotografii typów rasowych pochodzących ze zbiorów Profesora Dra Izydora Kopernickiego”, sygn. PAU KSG 193/1891

Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie

Gmina krakowska, sygn. 175

Opracowania

Abramowicz Andrzej: *Société d'anthropologie et d'ethnographie polonaise de Paris (1878–?)*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1875, t. 20, nr 1, s. 79–88

Aleksandrowicz Sinai, Gawron Edyta, Strug Tomasz: *Polska i Palestyna – dwie ziemie i dwa nieba. Żydzi krakowscy w obiektywie Ze'eva Aleksandrowicza*. Kraków 2012

Bałuk-Ulewiczowa Teresa: *Wyzwolić się z błędnego koła... Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*. Kraków 2004

Duchińska Seweryna: *Z Wystawy Paryskiej*. „Biblioteka Warszawska” 1878, t. 3, s. 111–133

Duda Eugeniusz, Sosenko Marek: *Dawna pocztówka żydowska ze zbiorów Marka Sosenki*. Kraków 1997

Dolat Jarosław: Stanisław Graeve (1868–1912). W: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*. Red. Anna Spiss, Zofia Szromba-Rysowa. T. 3. Kraków–Wrocław 2010, s. 104–106

Duszeńko-Król Elżbieta: *Kolekcja Institut für Deutsche Ostarbeit Krakau 1940–1945. Zdjęcia z Polski*. Kraków 2014

Dziewulska Joanna M.: *Świat Podola i Besarabii w obiektywie Michała Greima. Dary fotografii dla Polskiej Akademii Umiejętności*. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2007, t. 56, s. 379–420

Gaczoł Ewa: *Ignacy Krieger i jego kolekcja klisz szklanych*. „Spotkania z Zabytkami” 2017, nr 7–8, s. 51–53

Gaczoł Ewa, Gellner Joanna: *Wątki żydowskie w fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Część 1. Fotografie do 1939 roku*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2017, z. 35, s. 285–364

Garztecki Juliusz: *Mistrz zapomniany. O Michale Greimie z Kamieńca*. Kraków 1972

Handbuch von Polen. Beiträge zu einer allgemeinen Landeskunde. Hrsg. Erich Wunderlich. Berlin 1917

Ignacy Krieger. Wybór fotografii i oprac. Ewa Gaczoł, Teresa Kwiatkowska. Kraków 2017

Israel Yosef: *Rescuing the Rebbe of Belz*. New York 2005

Jaklińska Aleksandra: *Typy Żydów krakowskich z drugiej połowy XIX w. na fotografiach I. Kriegera w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1985, z. 12, s. 61–66

Karłowicz Jan: *Izydor Kopernicki*. Kraków 1892

Kolberg Oskar: *Dzieła wszystkie*. T. 65. *Korespondencja Oskara Kolberga*. Cz. 2 (1877–1882). Oprac. Maria Turczynowiczowa. Wrocław 1966

Kopernicki Izydor, Majer Józef: *Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. 1, s. 3–181

Koziński Jerzy: *Fotografia krakowska w latach 1840–1914. Zarys historii*. Kraków Dawniej i Dziś, t. 20. Kraków 1978

Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.: Ignacy (Izaak) Krieger. Hasło oprac. Eugeniusz Duda. Kraków 2006, s. 148–150

Kubica Grażyna: *Fotografia etnograficzna dokumentująca życie Żydów w Polsce*. „Etnografia Nowa” 2015–2016, nr 7–8, s. 257–321

Kwiatkowska Teresa, Malik Andrzej: *Zespół negatywów szklanych z zakładu fotograficznego rodziny Kriegerów w posiadaniu Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1984, z. 11, s. 51–69

Lilientalowa Regina: *Dziecko żydowskie*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1904, t. 7, s. 141–173

Lilientalowa Regina: *Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości*. Cz. 3. Kraków 1919

Nowicki Wojciech: *Ciemne światło. Fotografie Michała Greima (1828–1911)*. Kraków 2013

Polski słownik biograficzny:

Kopernicki Izydor. Hasło oprac. Stefan Kieniewicz, Paweł Sikora. T. 14. Wrocław 1968–1969, s. 1–3

Krieger Ignacy. Hasło oprac. Celina Bąk-Koczarska. T. 15. Wrocław 1970, s. 307–308

Plutecka Grażyna, Garztecki Juliusz: *Fotografowie nietypowi*. Kraków 1987

Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1911. Kraków 1912

Sztandara Magdalena: *Fotografia etnograficzna i „etnograficzność” fotografii. Studium z historii myśli etnologicznej i fotografii II poł. XIX i I poł. XX w.* Opole 2006

Topolska Anna: *Warszawa na niemieckich fotografiach z okresu I wojny światowej*. „Almanach Muzealny” 2003, t. 4, s. 213–236

Treasures of Jewish Galicia. Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine. Catalogue of the exhibition *Rediscovered Treasures: Judaica Collection from Galicia from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine*, held at Beth Hatefutsoth. Ed. Sarah Harel-Hoshen. Tel Aviv, July 1994 – January 1995

Prasa

„Czas” 1860, nr 110, z 13 maja; 1864, nr 189, z 16 listopada; 1867, nr 177, z 4 sierpnia

„Gazeta Krakowska” 1883, nr 210, z 16 września

„Gazeta Lwowska” 1899, nr 295, z 29 grudnia

„Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1904”, R. 73

„Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1873”, R. 42

„Światowid” 1931, nr 12